

**АНТИЧНІ ВИТОКИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ:
МЕТАМОРФОЗИ ПОЛІСУ ТА ПАРАДОКСИ АРХЕ**

Стаття присвячена дослідженню специфіки античного демократичного розвитку та основних стратегій стабілізації полісу, що були запропоновані Платоном і Арістотелем та набули зрілості у теорії „змішаного устрою” Полібія і Цицерона. Особлива увага додається трансформації понять архе та ісономії в умовах антично-полісного розвитку, аналізу протилежних концепцій демократії, які з’явилися у контексті перебудови античного поліса. Робляться висновки щодо концептуального значення античних концепцій полісного устрою в генезі сучасної демократичної теорії.

Важливим напрямком сучасних політологічних досліджень є пошук концептуальних витоків сучасної демократичної традиції, генези теоретичних уявлень щодо демократичних форм політичної організації та форм найкращої організації суспільного життя (див. напр. праці Г. Арндт [1], Ж.-П. Вернана [5], Р. Даля [7], Дж. К. Девиса [8], Дж. Сарторі [17], Д. Гелда [16]). Особлива актуальність цього аналізу пов’язана з тим, що античні теоретики завжди мали у центри особливої увазі дослідження факторів та чинників занепаду та/або зміцнення демократичних форм устрою, засобів та шляхів стабілізації політичної та соціальної системи взагалі. Як подолати кризу демократичного правління, які інституційні форми політичного життєустрою є оптимальними й найбільш збалансованими? Чи можлива реалізація радикального ідеалу прямої та безпосередньої демократії, або вона повинна мати певні обмеження та противаги? Ці наукові питання продовжують формувати ядро теоретичного поля як модерної політичної теорії, так і найновітніх напрямків досліджень порівняльної політології. Драматичні перетворення у посткомуністичних країнах четвертої хвилі демократизації, відродження як крайньої демократії, так і новітніх форм тиранії на пострадянському просторі, складний шлях Української держави “між олігархією та охлократією” зокрема, додають особливий сенс ретельному аналізу концептуальних ходів античних мислителів. Метою статті є аналіз специфіки античного демократичного розвитку та основних стратегій стабілізації полісу, що були запропоновані Платоном [11] і Арістотелем [2] та набули зрілості у теорії „змішаного устрою” Полібія [12] і Цицерона [15]. Варто відзначити, що у певному сенсі наша теоретична розвідка є спроба продовжити традицію комплексного вивчення політичного феномену античної демократії у Харківському університеті, що започаткована всесвітньо відомими працями професора В.П. Бузескула [4].

Протягом першої половини I тисячоліття до н.е. на західному краю ареалу „східних деспотій”, у тих регіонах Середземномор’я, які не змогли або не встигли „перетравитися” в утробі азіатських суспільств, інтегруватися в їх світ, виникає принципово новий – античний варіант політичного розвитку. Його епіцентром стала Стародавня Греція, спроба прямування якої „східним” шляхом у крито-мікенську епоху (II тисячоліття до н.е.) зазнала невдачі, що потягла за собою цивілізаційний регрес, розпад соціальної організації і повернення до вихідного первісного стану. Відсутність необхідності управління і організації складного іригаційного господарства (найважливішого вихідного ґрунту для органічного проростання „східної” моделі „знизу”), разом з окраїнним положенням самої зони майбутнього полісного розвитку (що утруднювала її безпосереднє запозичення „згори”), зрештою, і визначила грецький прорив у інший, полісно-античний політичний простір [9].

Замість бюрократичної централізації громадських структур під владою верховного начала (*basileia*) відбувається процес їх перетворення на самоврядні політичні спільноти,

що називаються *полісами*. Тенденція „східного” типу до становлення й інституціалізації влади „кращих” людей над „рядовими” людьми (панування і підкорення других) була заміщена процесом перерозподілу владних повноважень на користь полісної більшості. Фундаментальне перетворення архітектури (внутрішньої і зовнішньої будови) соціополітичного простору соціуму можна охарактеризувати як перехід від пірамідально-ієрархічної до радіально-польової будови суспільства.

Права індивідів на здійснення функцій панування і підлеглості тепер не залежать від їх статусу в ієрархії, а визнаються однаковими і рівними для всіх. Основою нової концепції порядку стає ідея *ісономії* – рівної участі всіх громадян у здійсненні влади. Усі громадяни поліса, якими б різними вони не були за походженням, матеріальним добробутом і родом занять, сприймаються як „подібні” і „рівні” один одному, як люди, що володіють однаковими правами участі в усіх аспектах суспільного життя. Всупереч тому, що протиставляє їх один одному в конкретних обставинах останнього, всі громадяни вважаються взаємозамінними одиницями однієї системи *ісократії*, нормою якої є рівність, а законом – рівновага [5, с. 80-84, 114-115].

Відповідно, значною мірою переосмислюється природа влади, форми і методи її здійснення. Поняття *архе* (зверхності, верховного начала) відокремлюється від поняття *basileia* (правління представників сакральної і/або військово-адміністративної еліти) і набуває незалежного від конкретних людей позначення верховного владного мандата на здійснення функцій панування/підлеглості. Влада *архе* (легітимні повноваження на примус) більше не концентрується в одній особі (царя, фараона чи імператора), але розподіляється „між усіма” і поміщається в рівновіддалений центр радіального простору. *Архе* перестає бути взагалі будь-чиєю винятковою прерогативою, стає *res publica* – загальним надбанням, „спільною справою”. Відповідно, різні форми владних дій і процедур, що раніше становили традиційний привілей і сферу компетенції небагатьох „обраних” – царя-мага, базилевса або знатних родин, вилучаються з їх персональної власності і стають турботою кожного громадянина [5, с. 66-67, 124-125].

Ієрархічно-стратифіковані (вертикальні) відносини панування/підлеглості замінюються новим типом суспільних зв'язків – горизонтальним, який оснований на взаємооборотній симетричності взаємин між „подібними” і „рівними” громадянами: кожен член полісного співтовариства по черзі, згідно з певним порядком, займає і залишає центральну владну позицію так, що панування і підлеглість не протистоять, а періодично змінюють одне одну. Замість правління, доступного небагатьом виникає правління, потенційно доступне кожному членові співтовариства. Верховна влада, *архе*, не закріплена за кимсь раз і назавжди, а, за урегульованим циклом, переходить по колу від одного до другого. Із храму і/або палацу, як на Сході, політична дія переміщується на *агору* – центральний майдан для громадських зборів і вирішення спільних справ. Він становить реальний і символічний загальний центр системи соціополітичного простору поліса. Всі питання, що викликають спільний інтерес, урегулювання яких раніше входило у функцію государя, а іноді і жрецької, військової чи бюрократичної верхівки, і які визначали сферу дії *архе*, тепер розв'язуються на основі публічного агона – змагання в красномовності, боротьбі думок, дискусії і полеміці. Таке обов'язкове „обговорення справ промовами” (це визначення історика Фукідіда) неминуче передбачає наявність публіки, до якої воно звернене як до арбітра і яка підняттям рук або таємним голосуванням приймає своє рішення. Відтепер і сама влада, і її результати стають предметом публічного обговорення, в ході якого *архе* щороку перерозподіляється згідно з рішеннями народних зборів і вибором народу [5, с. 67-70].

Політичні формули володарювання перестають бути „закритою системою”, незмінною сумою трансльованих з покоління у покоління принципово необговорюваних канонів і догм, а їх виконання – сакральною традицією священнодійства або езотеричного бюрократичного ритуалу. Замість трансцендентного божественного установа *temos'a* (тлумачення і застосування якого становило один з привілеїв правителя або знаті) виникає

спільний для всіх універсальний людський закон-*nomos*, нейтральний до кожного окремого індивіда. Дотримання останнього зумовлюється не силою особистого чи божественного авторитету „згори”, а силою вибору більшості „знизу”. Закон-*nomos* даний не від Бога, а вироблений самими людьми в результаті обговорення і боротьби думок на народних зборах, у судочинстві та інших сферах державної діяльності. Космічна функція періодичного символічного перетворення людського хаосу в упорядкований соціальний космос стає актом не сакральної, а політичної творчості. Перетворення *дусномії* (беззаконня) в *евномію* (правопорядок) стає результатом щорічного раціонального волевиявлення (*логосу*) публіки, але аж ніяк не є трансцендентною істиною (*міфосом*) божественного приречення.

Специфіка античної демократії визначається тим, що полісний соціум не знає розподілу на громадянське суспільство і державу, оскільки громадська структура збігається з державною організацією. Замість „східної” підлеглості і розчинення суспільства у державі відбувається протилежне: підкорення і розчинення держави в суспільстві-спільності. За відомим аристотелівським визначенням, окремий індивід є передусім *істота політична*, що набуває соціальної визначеності (стає кимсь) лише в межах ширшого колективного цілого, котре наділяє її певними правами і певними обов'язками.

Фундаментальним принципом організації полісного ладу утверджується та чи інша участь більшості вільних громадян у виробленні і реалізації політичних рішень. Класичне визначення античної демократії сформульоване грецьким істориком Геродотом (484-425 рр. до н.е.): „Щодо народного правління, – то воно передусім має перевагу перед усіма [іншими] вже на підставі свого прекрасного імені – ‘ісономія’. Відтак народ-правитель не творить нічого з того, що дозволяє собі самодержець. Адже народ керує, [роздаючи] державні посади за жеребом, і ці посади відповідальні, а всі рішення залежать від народних зборів” [6, с. 164].

Нерозривність і взаємозумовленість прав і обов'язків громадянина визначила відсутність в античній демократії механізму делегування повноважень і представницьких інститутів влади: політична воля тут не може відчуватися і передаватися комусь ще. Кожний громадянин мав право і був зобов'язаний брати особисту участь в управлінні: насамперед, через безпосередню участь на народних зборах, а також опосередковано через практику „почергового” виконання адміністративних функцій кожним членом співтовариства незалежно від його професійної підготовки.

Центральною темою роздумів античних мислителів стає проблема сполучення тих інтересів різних соціальних груп, які зіштовхуються, запобігання потенційній можливості розпаду поліса на ворогуючі частини, що протиборствують, стабільного відтворення полісної структури як певного цілого. Адже політична рівність (ісономія) у здійсненні функцій панування/підлеглості не скасовує всі інші відмінності між людьми, що роблять їх вельми і вельми нерівними: походження, освіта, багатство, здібність, рід занять тощо. Яким же чином політична спільнота може складатися з фактично розрізнених елементів? Як у суспільстві єдине може виникнути з множини, а множина – з єдиного? Інакше кажучи, як сумістити, врівноважити і утворити єдиний соціум з різних протилежностей?

Якщо, як говорить у Фукидіда вождь античної демократії Перікл, наш устрій має демократичні ознаки – „називається він демократія через те, що основа його не меншість, а більшість громадян” [14, с. 4], то про яку більшість йдеться в даному випадку – кількісну чи якісну? Чи підкоряється вона вимогам закону чи стоїть над ним?

Далі, чи забезпечує принцип *ісономії* компетентність і кваліфікованість правління, „кращі рішення”? Чи правильно, використовуючи слова Сократа, „посадових осіб обирати за допомогою жереба, тоді як ніхто не хоче мати обраного жеребом стернового, тесляра, флейтиста або виконуючого іншу подібну роботу, помилки в якій завдають набагато менше шкоди, ніж помилки в державній діяльності” [10, с.10-11]? Інакше кажучи, яке правління є „найсправедливішим” і найдостатнішим: коли повноваження *архе*

здійснюються обраною елітою, оскільки „від кращих людей ідуть і кращі рішення”, чи коли вони належать усім і розподіляються „по черзі”? Адже політична реалізація принципу *ісономії* є достатньо неоднозначною – який же вид рівності остання має на увазі? Це проста арифметична (кількісна) рівність, де голос філософа дорівнює і підсумовується з голосом селянина, чи це геометрична (якісна) рівність, що пропорційно враховує ступінь людських достоїнств?

Такі основні теми роздумів античних мислителів, які поставили під сумнів ефективність і дієздатність системи „арифметичної демократії”, чисто кількісної інтерпретації принципу *ісономії*, неспроможної запобігти розколові суспільства, об'єднати множини в єдність. Як позитивний підсумок осмислення даних явищ слід відзначити концептуалізацію двох альтернативних політичних теорій – „геометричної” і „змішаної”, – які стали основою двох протилежних стратегій стабілізації античного поліса. Найбільшу завершеність ці побудови набули в теоретичних конструкціях, відповідно, Платона й Арістотеля – вершинах політичної думки античності.

Найбільш послідовна і закінчена концептуалізація принципу геометричної рівності належить видатному давньогрецькому філософу Платону (427-347 рр. до н.е.) який у діалозі „Держава” розробив теорію ідеального державного устрою. На думку Платона, будова поліса повторює будову душі людини, де трьома початками останньої (розумному, вольовому, жадаючому) відповідають три аналогічних державних початка: дорадче, захисне і ділове, а цим останнім відповідають три суспільних класи-стани: філософів-правителів, воїнів і виробників. Сене і вимога справедливості полягає в тому, щоб кожне початок займалося своєю справою і не втручалося в чужі справи: „справедливість полягає в тому, щоб кожен мав своє і виконував теж своє” [11, с. 206]. Тому для забезпечення справедливості у спільних для всього поліса справах необхідно досягти ієрархічного підпорядкування різних початків на основі врахування внутрішніх якостей кожного з них. Розумне початок (філософи) має панувати, вольове початок (стражі) – бути збройним захистом від внутрішніх і зовнішніх ворогів, підкоряючись першому початку; обидва ці початки управляють початком нерозумним і жадаючим – рядовими вільними громадянами, які займаються різними видами господарської діяльності. У цьому випадку загальна політична справедливість стає виявленням часткової справедливості щодо кожної окремої людини – кожен отримує і має те, що відповідає його чесноті, внутрішнім морально-культурним якостям. Тому соціальна-політична диференціація (філософи, стражі і рядові громадяни) у Платона є іновиявленням морально-культурної градації за відповідними добродіями (розважливості, мужності і мудрості).

Реалізація вимоги справедливості передбачає, отже, щоб ті, хто володіє розумом і волею, що охоплюють „ціле”, перебували нагорі, а ті, хто володіє розумом і волею лише по відношенню до свого приватного і окремого, були внизу. Перші повинні здійснювати функцію панування, другі – підлеглості. Платонівський принцип справедливості („кожному займатися своєю справою”) у цьому сенсі протистоїть полісному принципів загального доступу до політичних рішень – у платонівській державі „жалюгідні жадання більшості підкоряються розумним бажанням меншості” [11, с. 203].

Платонівський проект „ідеальної” держави аж ніяк не є подобою „східної деспотії”, бо вертикальна ієрархія відносин панування/підлеглості легітимізує сферу владної компетенції верхів лише у межах „цілого” (тобто політичного, публічно-загального), не поширюючи її на сферу „окремого” і приватного. „Ідеальна” держава, найімовірніше, є такою моделлю „геометричної демократії”, в якій принцип якісної рівності доведений до свого логічного завершення; це теж свого роду влада більшості, але не кількісної, а якісної. Процес прийняття і здійснення політичних рішень („рішень про ціле”) здійснюється тут не всіма в однаковій мірі, а лише тими, у кого є відповідний рівень розуму („мудрість”) і воля („мужність”). Нижчий „жадаючий” розум і воля тієї частини публіки, яка не здатна піднятися над своїми приватними і окремими інтересами, тобто яка володіє розсудливістю лише щодо свого, не здатна зробити свій руйнівний вплив, бо її

політичний голос сприймається як такий, що дорівнює нулеві. Платонівська справедливість полягає, таким чином, зовсім не в тому, щоб до кожного ставилися так, як нібито він має компетентне уявлення про „ціле” (тобто про „політичне”), а в тому, щоб ті, що мають це уявлення, дійсно висловились, а ті, що його не мають, – „промовчали”.

Платон заперечує всі існуючі види державного устрою як нестійкі і хибні саме тому, що у них влада завжди є реалізацією і пануванням партикулярних егоїстичних інтересів певних соціальних груп в ім'я власного блага, тобто перевагою „окремого” над „цілим”. У „Державі” Платон дає яскраву і соковиту характеристику чотирьох найпоширеніших форм хибного державного устрою, в яких замість розумного панує начало вольове (тимократія), а потім – „жадаюче” (олігархія, демократія, тиранія). У міру послідовного відходу від вищої доброчесності „ідеальної” держави – справедливості – відбувається руйнування внутрішньої гармонії і єдності усього соціально-політичного цілого. Так, панування честолюбних воїнів (тимократія) завжди вироджується в олігархію – владу обмеженого числа багатіїв, бо гонитва за почестями і славою, неконтрольована розумом, неминуче перетворюється на гонитву за багатством і грошима. Протистояння ж в олігархії неможливої більшості і багатой меншості завжди закінчується перемогою першої, що встановлює ще гірший державний устрій - демократію. „Демократія, – відзначає Платон, – на мій погляд, здійснюється тоді, коли бідняки, одержавши перемогу, деяких своїх супротивників знищать, інших виженуть, а решту зрівняють у цивільних правах і в заміщенні державних посад, що в демократичному устрої відбувається здебільшого за жеребом” [11, с. 343]. Оскільки в демократії ніхто „ніскільки не занепокоєний тим, хто від яких занять переходить до державної діяльності”, то це призводить до панування „нахабства, розгнuzданості і розпусти”, деформації понять належного і неналежного, зміщення критеріїв розмежування добра і зла: „нахабство вони називають освіченістю, розгнuzданість свободою, розпусту пишнотою” [11, с. 343, 348]. Як неситиме прагнення до багатства згубило олігархію, так само ненаситне прагнення до свободи в усьому і всюди призводить до перетворення демократії на тиранію, бо народні вожді неминуче рано чи пізно перетворюються на жорстких тиранів. Тому „тиранія виникає, звичайно, не з якогось іншого ладу, як із демократії, і інакше кажучи, – виводить Платон свою знамениту формулу, – із крайньої свободи виникає найбільше і найжорстокіше рабство” [11, с. 352].

Платонівська альтернатива „ідеальної” держави полягає у створенні суспільного ладу, який принципово не руйнується і не розкладається саме завдяки тому, що влада перестає бути виявленням егоїстичних „окремих” інтересів тих, хто за своєю природою „знає” лише потреби своїх жадань. Для того, щоб реалізувати інтереси виключно всього суспільства, цілого як такого, правлячий стан (філософів і стражів) звільняється від усіх приватних окремих прихильностей, насамперед особистого майна і родини. За Платоном, у них *a priori* не повинно бути нічого, що було б дороге особисто їм, а тому всі речі, жінки і діти „мають стати спільними”, що належать усім разом, але нікому окремо. Таким чином, влада стає дійсно незалежною від тиску егоїстичних приватних інтересів; у тих, хто перебуває при владі, їм виникнути нізвідки, а ті, хто ними володіє, доступу до політичних („загальних”) рішень не має.

Сенс конструкції Платона полягає в фундаментальній морально-етичній перебудові самого полісного життєустрою: по-перше, в усуненні від управління суспільством усіх, хто свої приватні інтереси ставить понад суспільні, особисте благо – понад благо суспільне, по-друге, в переданні функцій панування/підлеглості тим, хто здатний на протилежне. На думку багатьох дослідників, наприклад, К. Поппера, „ідеальна перебудова Платона стала першим досвідом конструювання тоталітарної держави, на перше місце в якій поставлені інтереси її самої, але аж ніяк не інтереси людей, які її утворюють (див. [13, Т.1]). Держава у нього має бути щасливою „не в окремо взятій її частині, не так, щоб дехто в ній був щасливий, але так, щоб вона була щасливою в

цілому” [11, с. 189]. Але послідовно проведений примат „цілого” над „частиною” може бути здійснений тільки принесенням в жертву інтересів „частини” інтересам „цілого”.

Своєрідною альтернативою концепціям як радикально-демократичної, так і тоталітарної трансформації поліса стала теорія „змішаного державного устрою” видатного філософа Арістотеля (384-322 рр. до н.е.), представлена у праці „Політика”, вершині політичної думки античності. На початку своєї праці Арістотель, критично аналізуючи всі відомі йому спроби стабілізації поліса, принципово заперечує державоцентричний спосіб розв'язання проблеми Платоном. На його думку, прагнення „зробити державу надміру єдиною” [2, с. 405] не може розв'язати проблему. Корінна помилка проекту Платона полягає „в неправильності його основної передумови. Справа в тому, – продовжує Арістотель, – що слід вимагати відносної, а не абсолютної єдності як сім'ї, так і держави. Якщо ж єдність зайде занадто далеко, то і сама держава буде знищена; якщо навіть цього і не трапиться, все-таки держава на шляху до свого знищення стане державою гіршою, все одно якби хтось симфонію замінив унісоном або ритм одним тактом” [2, с. 412]. Адже благо цілого (перетворення множини в єдність) у Платона не передбачає блага (щастя) його окремих частин. „Неможливо зробити всю державу щасливою, - відзначає Арістотель, – якщо більшість його частин, або хоча б деякі з них, не насолоджуватимуться щастям” [2, с. 414].

Тому тоталітарній програмі „абсолютної єдності” (підкорення інтересів „частини” інтересам „цілого”) Арістотель протиставляє ідею „відносної єдності”, що ґрунтується на досягненні збалансованого сполучення „окремих” інтересів і передбачає „щастя” кожного окремого елемента. Адже інакше ліквідується самий сенс об'єднання в державу, яка утворюється не заради неї самої, а для того, „щоб жити щасливо” і прагнути до „розкошування всіх” [2, с. 460].

Парафразом цієї ідеї є й арістотелівська класифікація політичних форм; їх членування в залежності від числа володарюючих (один, небагато хто, більшість) він вважає неприциповим, а на перший план висуває внутрішню *якість* правління (див. табл. 1). Воно ж може бути регульованим („правильним”) і нерегульованим („неправильним”). У правильних формах правлячі суб'єкти через систему загальних імперсональних правил і норм діють в інтересах загального блага. В неправильних формах правлячі суб'єкти не пов'язані ніякими обмеженнями, а тому вони діють виключно у власних інтересах, устанавлюючи абсолютні режими правління. „Правильними” формами є монархія (правління одного ради загального блага), аристократія (правління небагатьох „кращих” в інтересах усіх), політія (збалансоване правління обраної на основі цензу більшості заради загального блага). „Неправильними” формами є тиранія (необмежене правління одного у своїх власних інтересах), олігархія (правління небагатьох найбагатших громадян заради власного блага), демократія (необмежене правління незаможної більшості, що здійснюється виключно в інтересах її самої).

Таблиця 1.

Типологія політичних форм Арістотеля

Тип правління	Принципи правління	
	Правління загального блага	Правління в ім'я власного блага
<i>Правління одного</i>	Монархія	Тиранія
Правління небагатьох	Аристократія	Олігархія
Правління більшості	Політія	Демократія

Головним для Арістотеля всюди є внутрішні принципи організації влади, те, заради чого вона діє: суб'єктом влади може бути одна людина, нечисленні групи, більшість народу – головне, щоб їх влада була не абсолютною, не безмежною, а регульованою. Сваюля демосу нітрохи не ліпша сваволі тирана: в одному випадку вона відбувається на основі особистих розпоряджень однієї людини, а в другому – на підставі *псефізм*

(декретів) народу, там ми маємо справу з одноголовим тираном, а тут – з тираном багатоголовим.

У цьому смислі найпоказовішими і найпоширенішими прикладами абсолютної узурпації влади є демократія і олігархія. У першій з них устанавлюється необмежене панування кількісної більшості, у другій – необмежене панування малої „якісної більшості”. Відповідно у першому випадку абсолютизується принцип арифметичної рівності, а в другому – принцип рівності геометричної. „Так, демократичний устрій виник на основі тієї думки, – відзначає Арістотель, – що рівність в якому-небудь відношенні тягне за собою і рівність взагалі: з того положення, що всі люди однаковою мірою вільнонароджені, роблять висновок і про їх рівність взагалі. Олігархічний лад виник на основі того припущення, що нерівність в одному відношенні зумовлює і нерівність взагалі” [2, с. 526].

Альтернатива неправильним і нестійким формам державного устрою, які репрезентують лише окремі інтереси або багатої меншості, яка бажає все зберегти, або бідної більшості, що бажає все придбати, а інакше кажучи, лише якісної чи лише кількісної частини суспільства, – має полягати, за Арістотелем, у виробленні специфічної рівноваги, *балансу* між різними сторонами і частинами суспільства. На думку Арістотеля, ні відносна рівність людей між собою, ні їх відносна нерівність у чомусь не дає достатніх підстав для надання комусь усієї повноти влади (тільки на підставі арифметичного або тільки геометричного критеріїв). Загалом є дуже великою помилкою „прагнути просто дотримати всюди той і другий вид рівності”, бо жоден з видів державного устрою, заснований на базі лише одного критерію рівності, „не лишається стійким” [2, с.528]. Відповідність тільки тому або тільки другому критерієві не може автоматично трансформуватися в абсолютні привілеї на владу. Тому ні арифметична, ні геометрична рівність не можуть нарізно бути достатньою підставою для легітимації владних повноважень суб'єктів влади. Принциповий висновок арістотелівських міркувань полягає в тому, „що жодна з тих ознак, на підставі яких люди виявляють домагання влади і наполягають, щоб всі інші їм піддягали, не є правильною” [2, с.471].

Політичний порядок, що устанавлює стан рівноваги між протилежними силами і частинами суспільства, можливий, за Арістотелем, лише при поєднанні арифметичного і геометричного принципів, ідеї кількісного й ідеї якісного представництва так, щоб у „змішаному” державному устрої „були представлені ніби обидва начала вкупі і жодне з них окремо” [2, с.505]. Найповніша реалізація задуму „змішаної” форми володарювання можлива в *політії* - системі правління і якісної, і кількісної більшості громадян. На думку Арістотеля, фундаментальною основою стійкої „правильної” демократії може служити „середній елемент”, що поєднує в собі переваги кількісні з перевагами якісними. Тільки „середній клас” спроможний устанавити в полісі рівновагу між крайнощами, що протистоять одна одній, і тому „лише там, де в складі населення середні мають перевагу або над обома крайнощами, або над одною з них, державний лад може розраховувати на стійкість” [2, с.511]. Середні верства, „поєднавшись з тією чи іншою крайністю”, „забезпечують рівновагу і запобігають перевазі противників” [2, с.508], нейтралізуючи тиск актуальної на даний момент негативної тенденції. Встановлюючи свого роду домірність якості і кількості, „середній елемент” інтегрує в собі інтереси елементів, груп суспільства, які протистоять одні одним.

Відповідь Арістотеля на виклик часу була, таким чином, принципово відмінною від рішення Платона. Останній, зіштовхнувшись з руйнівними наслідками радикальної влади демосу, побудував систему ідеальної держави на основі відсторонення полісної більшості від причетності до управління. Арістотель же намагається не усунути, а перебудувати владу більшості, збалансувати внутрішній механізм її реалізації таким чином, щоб, нейтралізувавши крайності, представити тією чи іншою мірою інтереси всіх. Платонівській програмі „абсолютної єдності” на підставі ліквідації доступу приватних інтересів у сферу влади Арістотель протиставляє програму „відносної єдності” на основі

„середнього” шляху, що однаково протистоїть крайнощам як елітарної, так і егалітарної трансформації поліса. У цьому смислі Арістотель – *послідовний противник будь-якої сваволі і деспотизму незалежно від того, чи є деспотом держава, чи одна людина, чи весь народ.*

Концепція „середнього” політичного розвитку отримала своє подальше плідотворне продовження у творчості Полібія і Цицерона, що створили достатньо пророблені теорії „змішаного” державного устрою. Так, на думку грецького історика епохи еллінізму Полібія (210-128 рр. до н.е.), внутрішня нестійкість відомих політичних форм (царства, аристократії, демократії) пояснюється тим, що кожна з них втілює лише одне начало володарювання, що призводить до неминучого виродження цих форм у свою протилежність (тиранію, олігархію й охлократію – владу натовпу). Тільки поєднання всіх трьох форм в одну „змішану форму” може забезпечити взаємне стримування і рівновагу складових частин, щоб „жодна з них не розвивалася понад міру і через те не спотворювалася на споріднену їй зворотну форму”, „всі вони стримувалися у виявленні властивостей взаємною протидією і жодна не тягла б убік, не переважала б інших” [12, Т.2, с. 13]. Осмислюючи феномен державної величі Римської республіки, Полібія вихідну причину її успіхів бачив у надзвичайно вправному, рівноважному сполученні елементів (які взаємно обмежують один одного) всіх трьох начал: консульської влади (царського начала), влади сенату (аристократичного начала) і влади народних зборів (демократичного начала). „Справді, – відзначає Полібія, – якщо ми зосередимо увагу на владі консулів, держава видається цілком монархічною і царською, якщо на владі сенату, – то, навпаки, аристократичною, а якщо хто-небудь придивиться до влади народної, – то явно демократичною” [12, Т.2, с. 14]. При цьому жодному елементові влади не віддається перевага, вони взаємно доповнюють і взаємно обмежують один одного.

Прихильником „змішаного” правління виступав й визначний діяч Римської республіки, оратор і мислитель Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н.е.). Відзначаючи однобічність та схильність до виродження „чистих” державних форм, він мотивував необхідність рівномірного змішування їхніх позитивних якостей. Стабільність „змішано” державної форми гарантується шляхом послідовного запровадження рівномірного розподілу прав, обов'язків і повноважень – „з тим, щоб досить влади було у магістратів, досить впливу у ради перших осіб і досить волі у народу” [15, с.49]. Важливим концептуальним доробком Цицерона стало визначення держави (*res publica*) як справи, надбання народу (*res populi*), що потенційно намічає розмежування держави і суспільства, легітимацію першої другим.

Внутрішній сенс античної концепції „змішаного” державного устрою аналогічний ідеї розподілу властей у новочасній ліберальній традиції: в обох випадках йдеться про пошук механізму врівноважування і стримування різних партикулярних інтересів через оптимальний розподіл владних повноважень за різними складовими частинами держави. Таким же чином багато які положення платонівської політичної теорії в тій чи іншій формі так само випередили багато наступних формул і настанов різних версій тоталітаризму. Взагалі, практика полісної „арифметичної” безпосередньої демократії, „геометрична” і „змішана” програми її стабілізації, перебуваючи у межах системи координат античного полісного життя і відповідної інтелектуальної традиції, можуть вважатися своєрідним прологом всього європейського демократичного дискурсу, відповідних базових векторів політичної теорії демократії взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арндт Г. Становище людини. – Л.: Літопис, 1999.
2. Арістотель. Політика // Собр. соч. в 4 тт. – М.: Мысль, 1984. – Т.4. – С. 375-644.
3. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М.: Наука, 1966.
4. Бузескул В.П. История афинской демократии. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2003.
5. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М.: Прогресс, 1988.

6. Геродот. История. – М.: Наука, 1993.
7. Даль Р. Демократия и ее критики. – М.: РОССПЭН, 2003.
8. Дэвис Дж.К. Демократия и классическая Греция. – М.: РОССПЭН, 2004.
9. Драгунский Д.В., Цымбурский В.Л. Генотип европейской цивилизации // Полис. – 1991. – № 1. – С. 6-14.
10. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. – М.: Наука, 1993.
11. Платон. Государство // Собр. соч. в 4 тт. – М.: Мысль, 1994. – Т.3. – С. 79-420.
12. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах: В 3 тт. – М.: Наука, Ювента, 1995.
13. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. В 2 тт. – М.: Феникс, 1992.
14. Фукидід. Промова Перикла // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. – К.: Український письменник, 1994. – С.3-9.
15. Цицерон. О государстве // Диалоги / Отв. ред. С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1966. – С. 7–88.
16. Held D. Models of Democracy. – Stanford: Stanford University Press, 1996.
17. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. – Chatham: Chatham House Publishers, 1987.